

NINA ČULJAK, ANTE UGLEŠIĆ

DOI: 10.21857/mjrl3u7w59

Prethodno priopćenje

Primljeno: 9.V.2021.

Prihvaćeno: 13.X.2021.

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA STARI GRAD LJUBUŠKI U ZAPADNOJ HERCEGOVINI

Autori u radu donose preliminarne rezultate arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški koje je Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru proveo u dvije istraživačke kampanje, tijekom lipnja 2020. i ožujka 2021. godine. Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi obavljani su u okviru dva EU projekta prekograničnih suradnji: *FORT-NET* i *Heritage REVIVED*. Iako je riječ o manjim istraživanjima, ona su polučila značajne rezultate koji u mnogome već sada mijenjaju dosadašnje spoznaje, osobito one o vremenu izgradnje i korištenja prostora Staroga grada Ljubuški.

Ključne riječi: Hercegovina; kasnosrednjovjekovni grad; herceg Stjepan Kosača; Stari grad Ljubuški, novi vijek / *Key words: Herzegovina; late-medieval town; duke Stjepan Kosača; Old town Ljubuški; post-medieval period*

Uvod

Stari grad Ljubuški (sl. 1–2) smješten je na brdu Buturovici, na nadmorskoj visini od oko 350 m i jedan je od najznačajnijih kulturno-povijesnih simbola grada Ljubuškog, ali i šireg prostora zapadne Hercegovine. Grad je u narodu poznat kao “Kula hercega Stjepana” ili “Herceguša” i povijesno je usko vezan uz humsku plemićku obitelj Hraniće-Kosače, a osobito uz hercega Stjepana Vukčića Kosaču i njegova sina Vladislava.¹ Ta plemićka obitelj aktivno ga je za život koristila tijekom 15. stoljeća (predosmansko razdoblje), a nakon osvajanja od strane Osmanlija upotrebljavan je uglavnom u vojne svrhe.

Stari grad u Ljubuškom desetljećima je bio u potpunosti zanemaren, neistražen i neiskorišten u kulturno-promotivne i turističke svrhe.²

1 Današnja Hercegovina svoje je ime dobila upravo po spomenutom plemiću hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači koji je bio gospodar Humske zemlje i veliki vojvoda bosanskog Kraljevstva. “Mi, gospodin Stjepan, Božijom milošću herceg Svetog Save, gospodar humski i primorski, knez drinski i veliki vojvoda rusaga bosanskoga i više” navod je iz hercegovine povelje izdane 13. listopada 1461. godine u Međuričju pod Samoborom (Kurtović *et al.* 2018: 833). U njegovu posjedu bio je prostrani teritorij na kojemu je kao oblasni gospodar gotovo samostalno vladao. Veći dio nekadašnje hercegovine zemlje čini današnju Hercegovinu, ali teritorij tadašnje Hercegovine zemlje prelazio je jednim dijelom i na prostor susjednih država: Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Primjerice, među najvažnijim rezidencijama Kosača je ona u Herceg Novom ili pak utvrda Sokol (iznad Šćepan polja) u Crnoj Gori. Obitelj Hranića-Kosača je očito u svojim počecima bila prvenstveno vezana uz Drinsku oblast, stoga ne čudi povijesna važnost upravo utvrde Sokol uz koju se vežu brojna zbivanja iz života velikog vojvode Sandalja Hranića te njegovog nasljednika i nećaka velikog vojvode bosanskog Kraljevstva i humskog gospodara Stjepana Vukčića Kosače.

2 Njegova sačuvanost kao kulturno-povijesnog spomenika (grada-utvrde) bila je izuzetna sve do razornog potresa 1962. godine. Epicentar toga potresa bio je u Makarskom primorju, ali s obzirom na jačinu znatno se osjetio i u Ljubuškom gdje su najveća urušavanja bila upravo na prostoru Staroga grada i oko njega. Tada su porušeni znatni dijelovi bedema, a najviše je stradala središnja kula.

Sl. 1. Pogled iz zraka na Stari grad Ljubuški (snimio: M. Rašić) / Fig. 1. Aerial view of the Old town of Ljubuški (photo by M. Rašić)

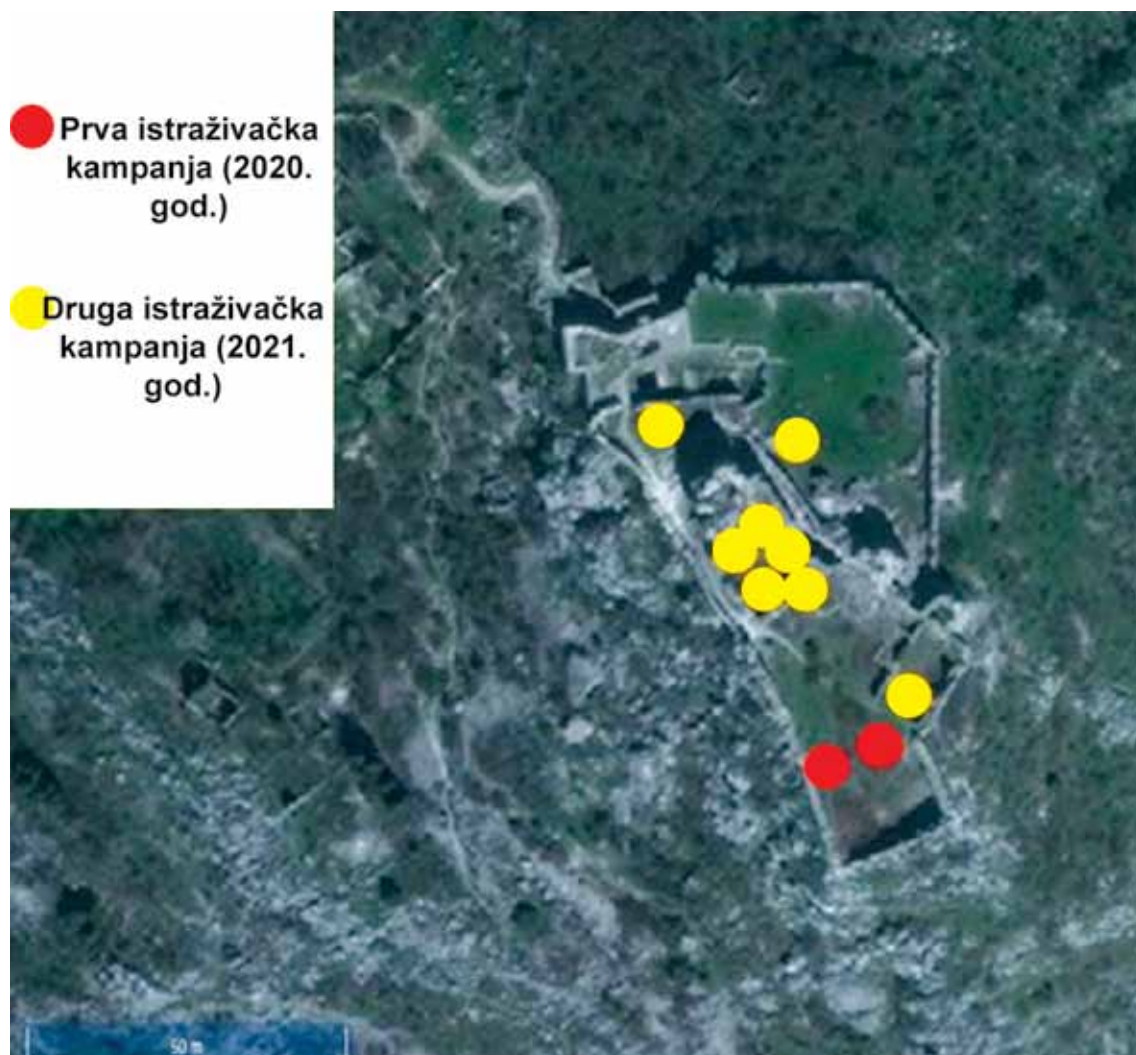

Sl. 2. Pogled iz zraka na Stari grad Ljubuški – okomiti snimak (snimio: M. Rašić) / Fig. 2. Aerial view of the Old town of Ljubuški – vertical shot (photo by M. Rašić)

Pretpostavku za početak arheoloških istraživanja stvorila je izgradnja makadamske, a kasnije i asfaltne ceste gotovo do samog lokaliteta. Nakon toga su u sklopu EU projekata prekogranične suradnje osigurana financijska sredstva te su organizirane dvije kampanje arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari grad, koje je proveo Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru (sl. 3).³ Prva kampanja provedena je tijekom lipnja 2020., a druga tijekom ožujka 2021. godine.⁴ Istraživanje srednjovjekovnog grada kompleksno je samo po sebi. To je proces koji se ne može dovršiti unutar nekoliko istraživačkih kampanja, ali usprkos tomu rezultati do kojih smo došli pružaju podatke koji bacaju novo svjetlo na taj lokalitet i njegovo korištenje. U tom kontekstu treba istaknuti da danas imamo znatne prednosti još i prije početka istraživanja, jer zahvaljujući suvremenoj tehnologiji u mogućnosti smo upoznati lokalitet iz zraka mnogo detaljnije nego je to ranije bilo moguće te na taj način dobiti širu i precizniju sliku kako o gradu i njegovoj arhitekturi, tako i o okruženju u kojem je sagrađen i čiji je integralni dio. Govoreći o okruženju važno je spomenuti da je današnji novi put do lokaliteta umjetno izgrađen 1994. godine, dok je originalna staza puta (pješačka/konjska staza) išla s jugozapadne strane prolazeći pokraj izvora Gožulja do samog Grada. Taj se put i danas djelomice koristi kao pješačka staza za lokalno pučanstvo. Stari grad Ljubuški ima zajedničku karakteristiku gotovo svih srednjovjekovnih gradova na širem okolnom prostoru, postavljen je na strateški pomno odabranoj lokaciji koja se nalazi na uzvišenju koje pruža izvrsnu vizualnu kontrolu nad širim prostorom. Osobito je važna mogućnost nadzora nad plodnim i prostranim Ljubuškim poljem i okolnim pripadajućim prostorom. Također postoji mogućnost nadzora pristupnih putova i gradskog podgrađa, ali i jednostavnost obrane utvrđenog grada smještenog na brdu, opasanog bedemima i kulama. U tom smislu možemo navesti još jednu važnu zajedničku osobinu većine srednjovjekovnih gradova, a riječ je o potpunom iskorištavanju prirodnih litica i konfiguracije terena pri čemu su gradski zidovi te pojedini objekti i prostorije zidani u potpunosti koristeći već postojeće stjenovite istake i izbojke matične stijene. Takvu situaciju pokazala su i naša istraživanja na Starom gradu.

3 Istraživanja 2020. godine provedena su u sklopu projekta *FORT-NET* iz okvira Programa prekogranične suradnje Bosna i Hercegovina – Crna Gora koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna ustanova Razvojna agencija Županije zapadnohercegovačke – HERAG, Centar za inicijative iz oblasti održivog turizma (CSTI) i Nacionalna turistička organizacija Crne Gore (NTO). Istraživanja 2021. godine obavljena su u sklopu projekta *Heritage REVIVED* iz okvira Programa prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora, koji financira Europska unija, a implementiraju ga Grad Ljubuški kao nositelj projekta, Javna ustanova Razvojna agencija Županije zapadnohercegovačke – HERAG te drugi partneri iz Republike Hrvatske i Republike Crne Gore. Arheološkim istraživanjima slijedio je glavni dio projekta, a to je konzervacija i restauracija najugroženijih gradskih bedema, rađena prema službenoj projektnoj dokumentaciji. U provedbi konzervatorskih i restauratorskih radova Studij arheologije nije sudjelovao, već je bio podizvođač odgovoran samo za arheološka iskopavanja.

4 Voditeljica arheoloških istraživanja u obje kampanje bila je doc. dr. sc. Nina Čuljak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru). Osim voditeljice, članovi stručnog istraživačkog tima bili su: prof. dr. sc. Ante Uglešić i izv. prof. dr. sc. Dario Vujević (Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru i vanjski suradnici Sveučilišta u Mostaru), doc. dr. sc. Edita Vučić (Sveučilište u Mostaru), v. asist. Mirko Rašić (vanjski suradnik Sveučilišta u Mostaru), v. asist. Tino Tomas (Sveučilište u Mostaru) te Marina Boban, mag. arch. (Općina Ljubuški) i Stipan Dilber, mag. arch. (Franjevački muzej "Fra Jozo Križić" Tomislavgrad). U istraživanjima su (u drugoj kampanji) sudjelovali i studenti Studija arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru koji su tamo imali priliku odraditi svoju studentsku terensku nastavu/praksu pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Darija Vujevića. Istraživanja su organizirana tijekom 14 radnih dana (prva kampanja), odnosno u 13 radnih dana (druga kampanja).

Sl. 3. Lokacije obuhvaćene arheološkim istraživanjima 2020. i 2021. godine (ortofoto snimak, obradila: N. Čuljak) / Fig. 3. Areas researched in the archaeological excavations conducted 2020 and 2021 (ortophoto, processed by N. Čuljak)

Kratak povijesni pregled

U podgrađu Ljubuškog, koje je očito bilo formirano već u prvim desetljećima 15. stoljeća, postojao je franjevački samostan s crkvom sv. Katarine koji još uvijek nije arheološki ubiciran, ali je poznat iz povijesnih izvora.⁵ Upravo uz franjevce u Ljubuškom vežemo i danas još uvijek najstariji, odnosno prvi do sada poznati spomen grada Ljubuškog koji datira iz 1435. godine. Tada je Malo vijeće naredilo službenicima Carinarnice u Neretvi (trg Drijeva, Gabela) da franjevcima u Ljubuškom isporuče modij soli.⁶ Ljubuški je osobito spomenut u izvorima u vrijeme sukoba hercega Stjepana

5 Nažalost, točna godina osnutka toga samostana iz povijesnih izvora nije poznata. Svakako je to bilo prije 1435. godine, a u izvorima je poznata predaja o njegovu rušenju 1563. godine kada su Osmanlije tragali za duvanjskim biskupom Danielom. Tada su franjevci napustili Ljubuški i otišli u Zaostrog (Korać 2008: 51).

6 Kao vrijeme prvog spomena grada Ljubuškog dosta dugo je bila aktualna 1444. godina (Kovačević-Kojić 1976: 33). Pretraživanjima izvora u Državnom arhivu u Dubrovniku D. Korać je došla do još starijeg spomena koji datira iz 1438. godine (Korać 2008: 51), no već godinu dana kasnije M. Sivrić je novim arhivskim podacima pomaknuo datum prvog spomena Ljubuškog na 1435. godinu (Sivrić 2009: 71).

Vukčića Kosače sa sinom Vladislavom, u ožujku 1452. godine. Tom je prilikom Vladislav (po procjeni Dubrovčana) bio zauzeo cijeli Hum, osim Ljubuškog (*e tutta la contrada de Chelmo exepto Liubuschi*) i još tri utvrde.⁷ Od tri povelje stranih vladara (Alfonsa V. i Friedricha III.) kojima se hercegu Stjepanu Kosači potvrđuju njegovi gradovi i posjedi, Ljubuški je spomenut tek u trećoj iz 1454. godine (Alfonsa V.) kao *civitate Lublano cum castris et pertinentiis suis*.⁸ Herceg se kasnije izmirio sa sinom Vladislavom te su se našli u jednom trenutku ujedinjeni u težnji suprotstavljanja Osmanlijama koji su između ostalog nakratko 1463. godine zauzeli i Ljubuški, kojega je knez Vladislav već u srpnju te iste godine ponovno oslobodio osmanske vlasti.⁹ Osmanlije su nakon 1477. godine konačno zauzeli Ljubuški postavivši tamo svoju posadu s dizdarom na čelu.¹⁰

Fra Petar Bakula je 1867. godine za grad zabilježio: "Na vrlo krševitom vrhu brežuljka nad gradom odskače tvrđava solidne građe s nepravilnim kulama. Tu su tvrđavu Turci više puta popravljali i povećavali, ali se dobro vidi njezin stari izgled. U njoj je kula s radionicom zvana Herceguša. Stoga se drži da ju je sagradio Herceg Stjepan. Položaj utvrde je strateški važan, ali se čini da se Turci malo o tom brinu, kad u cijeloj dosta prostranoj utvrdi čuvaju pet malih topova."¹¹ U putopisu H. Rennera spominje se da "svijet još i danas zove kulu Erceguša" te da predaja glasi da ju je podigao herceg Stjepan Kosača.¹²

Arheološka istraživanja na južnom gradskom prostoru (sonde JO-1, JO-2, P-1 i P-4)

Prvu kampanju arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški proveli smo tijekom lipnja 2020. godine. Ta smo istraživanja, uvjetovani projektom u sklopu kojeg je bila planirana obnova najugroženijih južnih gradskih bedema, proveli na prostoru tzv. južnog gradskog obora (južnog obzida).

Taj dio grada je inače najnepodesniji za iskopavanje, budući da je riječ o terenu koji se strmo obrušava prema jugu te se cjelokupni građevinski šut i sav ostali materijal stoljećima nakupljao na tom dijelu. U nekim zonama nalaze se doslovce višemeterski nanosi šuta, k tomu u oštroj strmini u kojoj je teško usijecati se u nekim pravilnim sondama i izvlačiti ručno iskopanu zemlju i kamenje. Radi sigurnosnih razloga nije bilo moguće previše se "ukopavati" u blizini ruševnog južnog dijela bedema. Stoga su otvorene dvije sonde uz bočne bedeme "južnog obora" (u dokumentaciji označene kao sonda JO-1 i sonda JO-2), na pozicijama gdje su se uočavale bar neke naznake postojećih zidova (sl. 4–5). Ono do čega smo došli na toj prethodno nepreglednoj strmini terena koji nije odavao nikakve naznake korištenja, bilo je doista zanimljivo i svakako je nadopunilo naše spoznaje o korištenju južnog gradskog prostora. Naime, unutar obje sonde utvrdili smo ne samo zidove, nego i lijepo kameno popločanje podova na više razina i neke sasvim definirane prostore ili naznake prostorija. Zanimljivo je bilo otkriće načina na koji su ti prostori (prostorije) i njihove podnice bili rađeni. Naime, ispostavilo se da je cijeli južni

7 Ćirković 1964: 176.

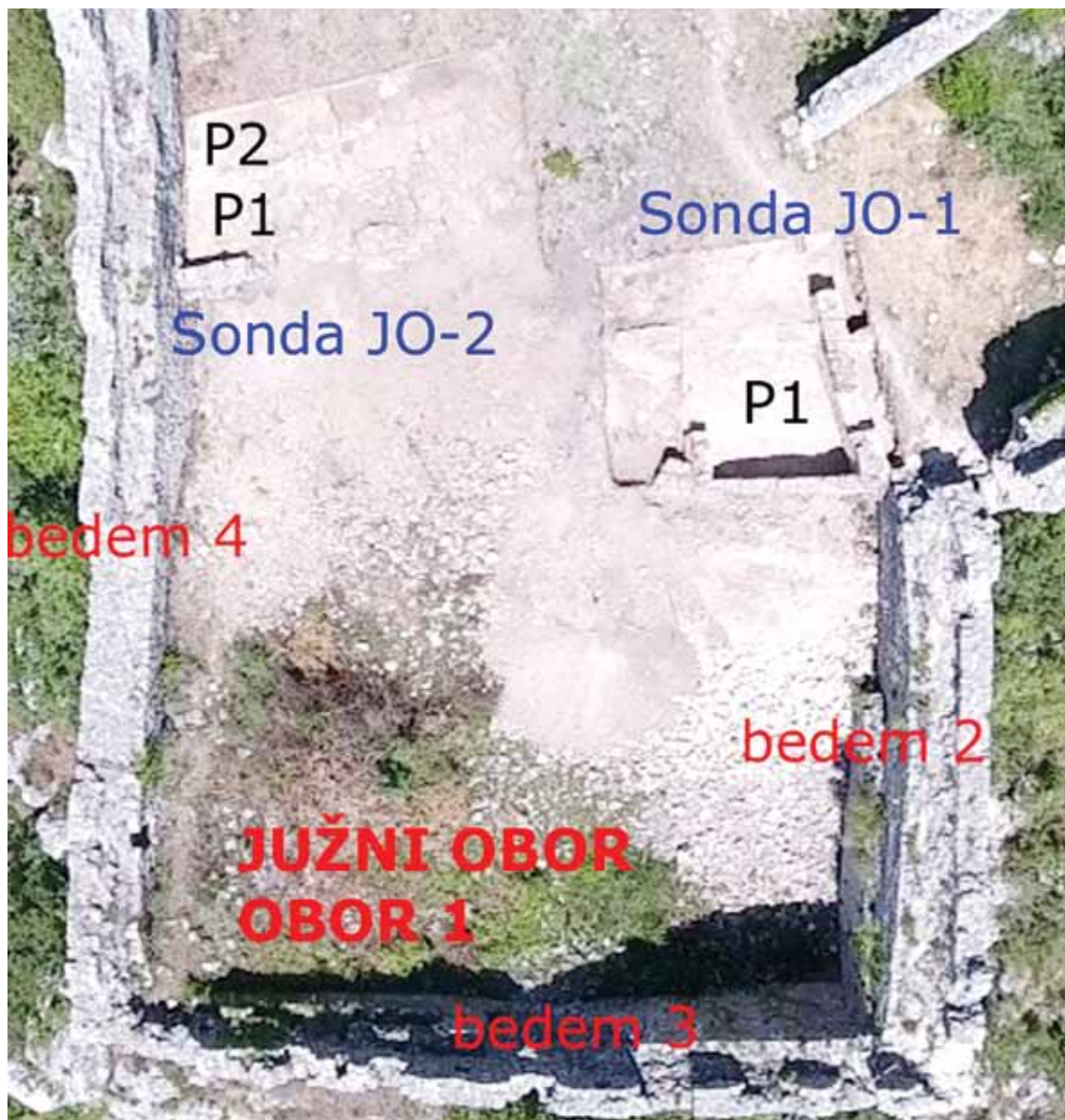
8 Thallóczy 1914: 398, a kasnije: Vego 1957: 71; Dinić 1978: 223, itd.

9 Ćirković 1964: 254.

10 Vego 1957: 71. Zaključak o padu grada pod tursku vlast 1477. godine dolazi od podatka iz *Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta Hercegovine* iz te godine, no ostaje vjerojatnost da se pad pod tursku okupaciju dogodio i nešto ranije (Mijatović 1996: 123). H. Šabanović smatra da je Ljubuški pod tursku vlast pao u periodu od 1468. do 1477. godine, a s njim je suglasan i A. Aličić (Šabanović 1959: 160; Aličić 1985: 187).

11 Bakula 1970 (prijevod): 160.

12 Renner 1900 (prijevod): 382.

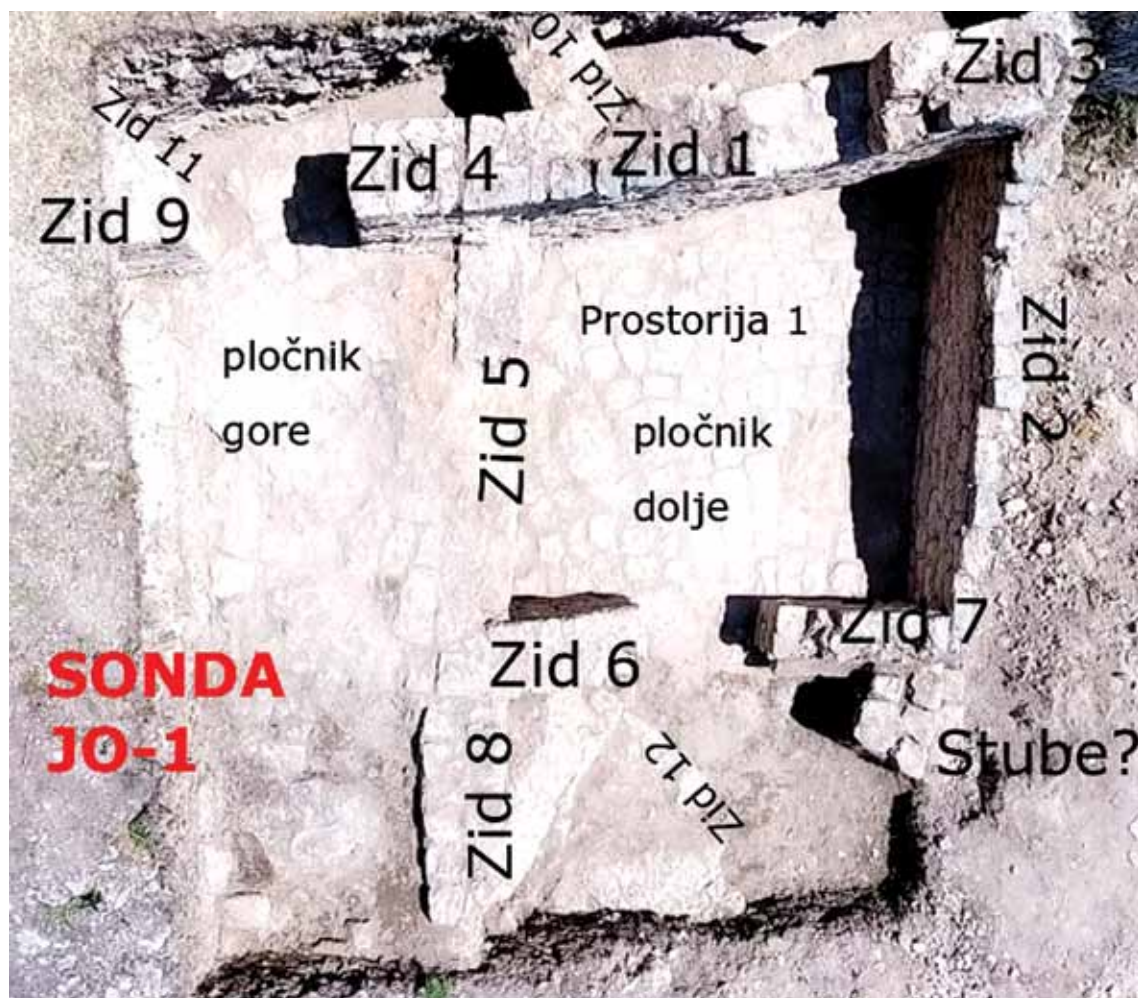

Sl. 4. Pogled na lokacije sondi JO-1 i JO-2 i sondu JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 4. View of the positions of the probes JO-1 and JO-2, and probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

prostor grada koji dosta strmo pada prema jugu bio u potpunosti iskorišten na način da su prostori terasasto usijecani uzduž bočnih bedema te izgrađeni izravno na izbojcima matične stijene pri čemu su pojedini zidovi jako loše utemeljeni i vjerojatno zbog toga vrlo urušeni. Čak je i za podnice od fino obrađenog kamenog popločanja vidljivo da su rađene na postojećim prirodnim čvrstim strukturama matične stijene, što povremeno i zbunjuje, jer primjerice nasred kvalitetnog popločanja nalazimo izbojak matične stijene na koji je samo nadograđeno popločanje pa izgleda kao da je ta stijena njegov integralni dio. Također unutar sonde JO-1 primijećeni su otvori (prolazi) za koje je odmah bilo jasno da njihov gornji otvor ide u razini popločanja ("gornji pločnik" u sondi JO-1), što znači da je bio korišten kao hodna površina te predstavlja prolaz iz neke od faza. Otvor ("prolaz") između zida 1 i zida 3 (unutar JO-1) visinom je manji od prosječne visine

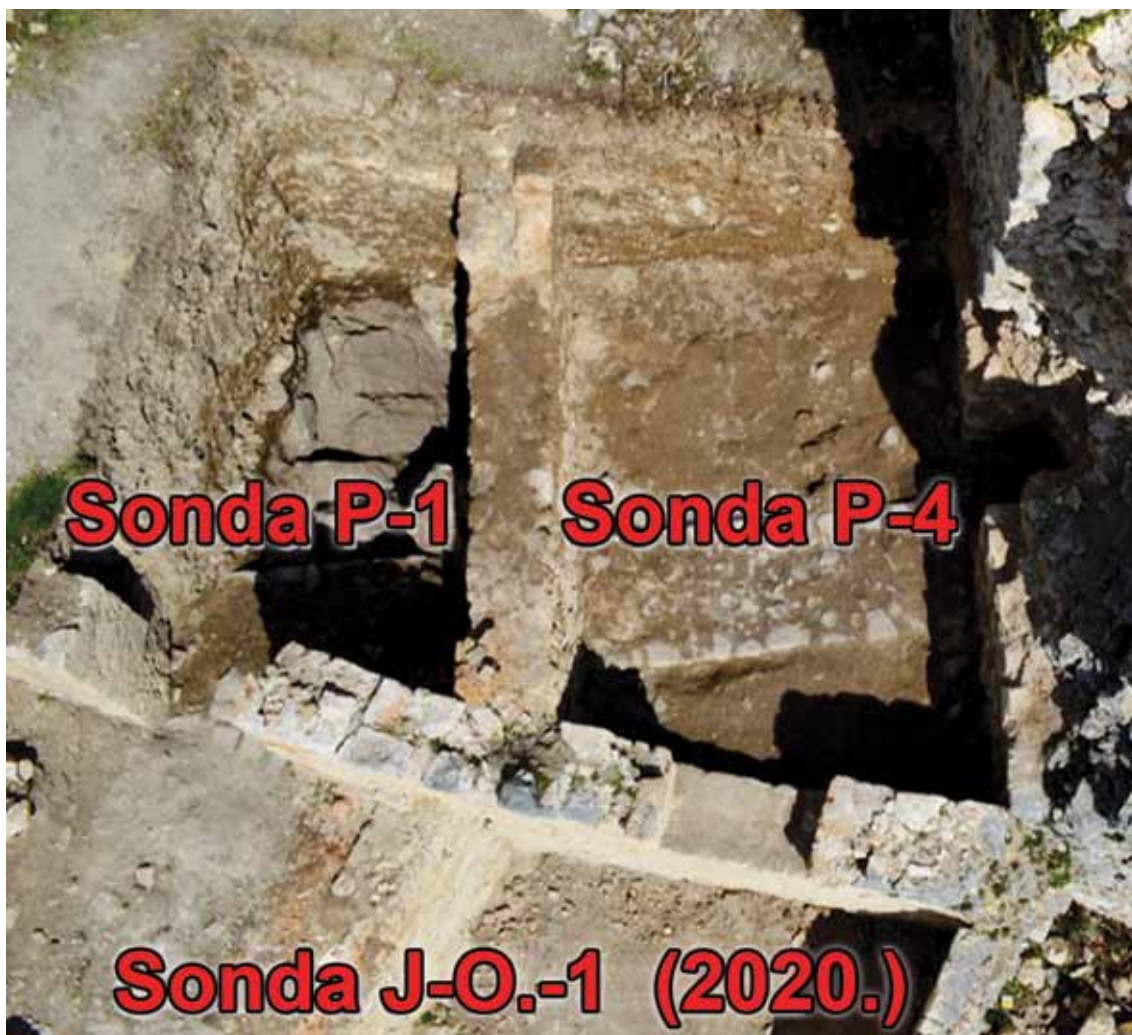
bilo kakve funkcionalne prostorije (ako promatramo prostoriju 1 u JO-1 kao jedan jasno formiran prostor), pa je logično pretpostaviti da to nije mogao biti idući kat a niti prozor, što se kasnije i utvrdilo kada je tijekom iduće kampanje (2021. godine) proširena sonda JO-1 u vidu sondi P-1 i P-4 (sl. 5–6). Jedina logična interpretacija toga otvora jest da se radi o dnu prolaza do kojega je morala voditi neka drvena konstrukcija iz donjeg dijela popločane prostorije 1 u sondi JO-1, odnosno prostorija 1 u JO-1 bi u tom kontekstu trebala biti neki vid predvorja u unutrašnji prostor, tj. dio neke veće cjeline. Nažalost, ni nakon druge istraživačke kampanje u kojoj smo također u produžetku istraživanja te sonde imali nanovo višemetarske nanose zemlje i šuta, ponovno nismo uspjeli riješiti pitanje nastavka te cjeline, ali smo došli do posve novih podataka na koje ćemo se u nastavku rada osvrnuti.

Ono što možemo konstatirati za prostor sonde JO-1 jest da je u njoj pronađen veći broj ulomaka kuhinjske i stolne keramike, stakla, metala, crijepova, što upućuje na to da se radi o prostoriji u neposrednoj blizini stambenog gradskog prostora. To bi bilo i logično očekivati s obzirom na to da je riječ o zoni lokaliteta koja je prvenstveno branjena središnjom glavnom kulom prema ulazu u grad i okolnim bedemima, te dvjema vrlo jakim

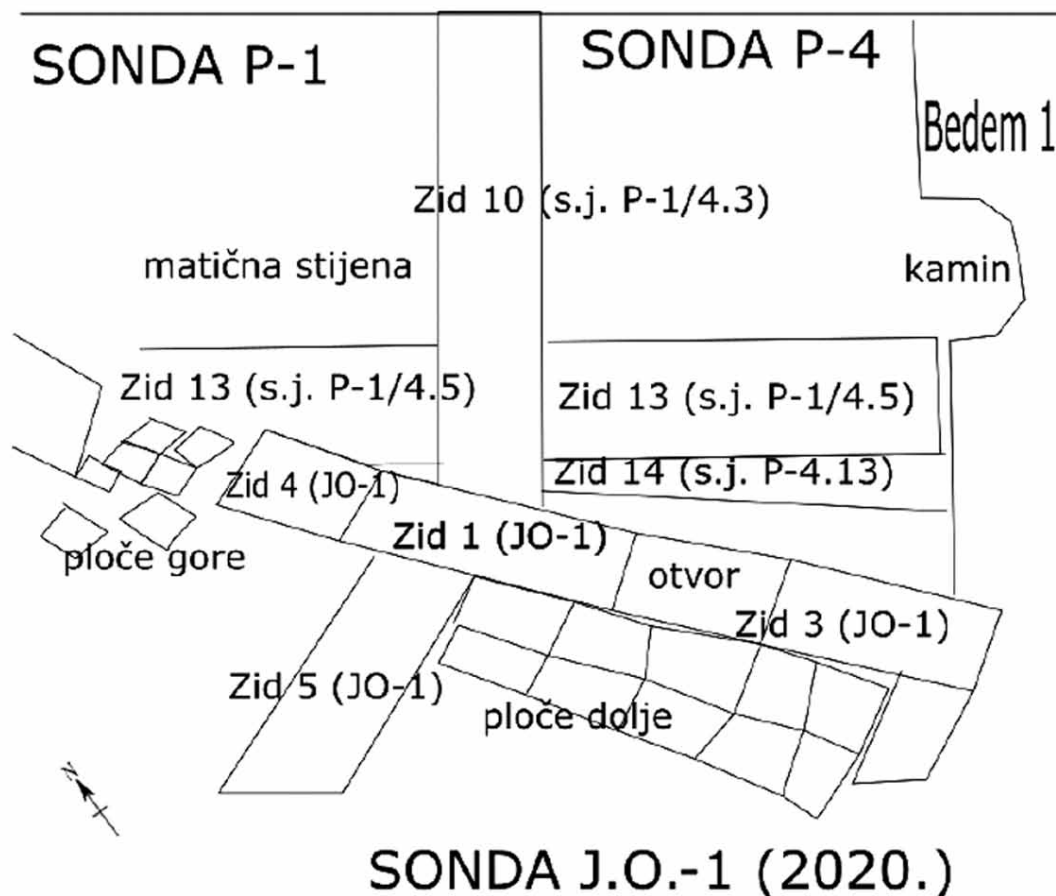

Sl. 5. Pogled na lokacije sondi JO-1 i JO-2 i sondu JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 5. View of the positions of the probes JO-1 and JO-2, and probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

kulama koje je štite prema prilično ravnom (i pogodnom za napad) tzv. velikom gradskom oboru za koji je razvidno da je utvrđen bedemima tek u osmanskome razdoblju. Koliko su navedene pretpostavke bliske istini moći će se utvrditi tek nekim novim arheološkim istraživanjima u toj zoni, a njih bi svakako u bliskoj budućnosti trebalo i provesti. Među zanimljive i svakako indikativne nalaze na tom istraženom dijelu terena treba spomenuti sljedeće predmete: metalni okov knjige ili drvene škrinjice (sl. 30), nalaze luksuzne uvozne glazirane keramike, domaću keramiku, ulomke staklenih posuda, ljuštore morskih školjki i dr. Svi ti nalazi odaju sliku života koji se tu odvijao prvenstveno tijekom prve polovice 15. stoljeća, u predosmanskome razdoblju. Novovjekovni nalazi su malobrojni i sporadični, a zastupljeni su tek s nekoliko fragmenata keramičkih lula i nekolicinom ulomaka glazirane osmanske keramike. Na osnovi pronađene arheološke građe u kojoj izostaju klasični nalazi osmanskog perioda koji bi upućivali na izrazitu stambenu komponentu, moglo bi se pretpostaviti da se na tom prostoru stambeni segment korištenja prekinuo negdje s osmanskim prodorom te da je lokalitet upotrebljavan za vojne straže. Za prostor sonde JO-1 važno je naglasiti da smo tu prostoriju (ili predprostoriju) otkrili i iskopali do podnice od finog popločanja (sl. 8) i da je ona u potpunosti bila zatrpana šutom s pomiješanim

Sl. 6. Pogled na lokacije sonde P-1 i P-4, u produžetku sonde JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 6 View of the positions of the probes P-1 and P-4 located in the continuation of the probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

Sl. 7. Pogled na lokacije sondi P-1 i P-4, u produžetku sonde JO-1 (orijentacijske skice: N. Čuljak) / Fig 7. View of the positions of the probes P-1 and P-4 located in the continuation of the probe JO-1 (orientational sketches by N. Čuljak)

nalazima. Intaktnog arheološkog sloja nije bilo, već samo oko 3 m šuta u strmini zarasloj korijenjem na koji je pri iskopavanju utrošena silna energija. Tijekom druge kampanje, kada smo istraživanja unutar sonde JO-1 proširili dublje na sonde P-1 i P-4, unutar obje sonde u donjim smo zonama ustanovili intaktne arheološke slojeve i nove zidove koji su bili posve neočekivani u tom dijelu te su iz temelja promijenili sve dosadašnje spoznaje o počecima korištenja tog lokaliteta.

Naime, ispostavilo se da se "gornji pločnik" iz sonde JO-1 nastavlja kroz otvor (prolaz) i ulazi u prostor sonde P-1, a nakon 1 m se gubi pa smo jedva mogli uočiti tragove podnice ispod čije razine su još ostatci zemlje po kamenu živcu koji vrlo nepravilno i duboko uranja u toj zoni. Utvrđeno je da se spomenuti gornji pločnik iz JO-1 zapravo uklapa na vrh jednog posve novog zida (zid 13) širine 99 cm za koji je odmah bilo jasno da je zidan u posve drugačijem opusu gradnje i da je dosta kvalitetniji od okolnih zidova, a kasnije se ispostavilo da se proteže i unutar sonde P-4 (sl. 9). Razgraničenje navedenih dviju sondi postavili smo na zidu 10 koji je očito kasniji i u gornjim zonama je zidan od sedre, tanji je i lošije kvalitete. Naša pretpostavka da bi zid 13 mogao biti stariji pokazala se točnom, jer smo u najdubljim slojevima, koji su srećom ostali intaktni, pronašli niz ulomaka kasnoantičke (ranobizantske) keramike (sl. 17–18).

Sl. 8. Pogled na "donji pločnik" u prostoriji 1 i lijevo gore "gornji pločnik" u sondi JO-1 nakon prve faze istraživanja (snimila: N. Čuljak) / Fig. 8. View of the "lower stone pavement" in Area 1 and "upper stone pavement" on the left after the first campaign of excavation (photo by N. Čuljak)

Sl. 9. Pogled na sonde P-1 i P-4 nakon druge faze istraživanja (snimio: M. Rašić) / Fig. 9. View of the Probes P-1 and P-4 after the second campaign of archaeological excavations (photo by M. Rašić)

Sl. 10. Pogled na zid 14, ispod zida 13 (snimio: M. Rašić) / Fig. 10. View of the Wall 14 under the Wall 13 (photo by M. Rašić)

Ispod zida 13 nalazi se još jedna zidana konstrukcija koja bi mogla biti temeljna stopa toga zida, ali je vjerojatnije da se radi o ranijem zidu (nazvan zid 14). Uz tu je konstrukciju (sl. 10) pronađeno i najviše ulomaka spomenute ranobizantske keramike. Te su spoznaje svakako bacile posve novo svjetlo na pitanje početaka života cjelokupnog lokaliteta, jer upućuju na postojanje kule ili utvrde u kasnoantičkom (ranobizantskom) vremenu na čijim je ostacima sagrađen jedan dio kasnijeg srednjovjekovnog grada Ljubuškog. Pitanje koje ostaje na neki način otvoreno do očekivanih budućih istraživanja u nastavku sonde P-1 i P-4 jest kako je taj prostor doista funkcionirao u kasnom srednjem vijeku, ali i kasnije. Unutar gradskog bedema 1 (sonda P-4) bio je ugrađen kamin (sl. 9) čije je ožbukano dno u visini s kojom se može komunicirati s prolazom u zidu kojim se vjerojatno drvenim stubama spuštalo u prostoriju 1 (JO-1). To je bila i razina gornjeg pločnika, a ona je ujedno iznivelirani vrh zida 13. Materijal pronađen unutar kamina uglavnom se sastoji od različitih ulomaka željeznih predmeta koji bi se mogli datirati u 19. stoljeće. Ispod razine vrha zida 13 pronađeno je i nešto pomiješanog materijala, što također upućuje na neke preinake toga prostora ili naprosto pljačkaško prekopavanje u to vrijeme,¹³ no preciznije odgovore na sva otvorena pitanja na tom dijelu terena moći će se također dati samo ako dođe do novih arheoloških istraživanja.

13 Pljačkaška prekopavanja poznatih arheoloških lokaliteta diljem Bosne i Hercegovine bila su itekako prakticirana tijekom 19. stoljeća, što je zabilježeno i u literaturi. To su traganja za misterioznim "zakopanim blagom" i sl.

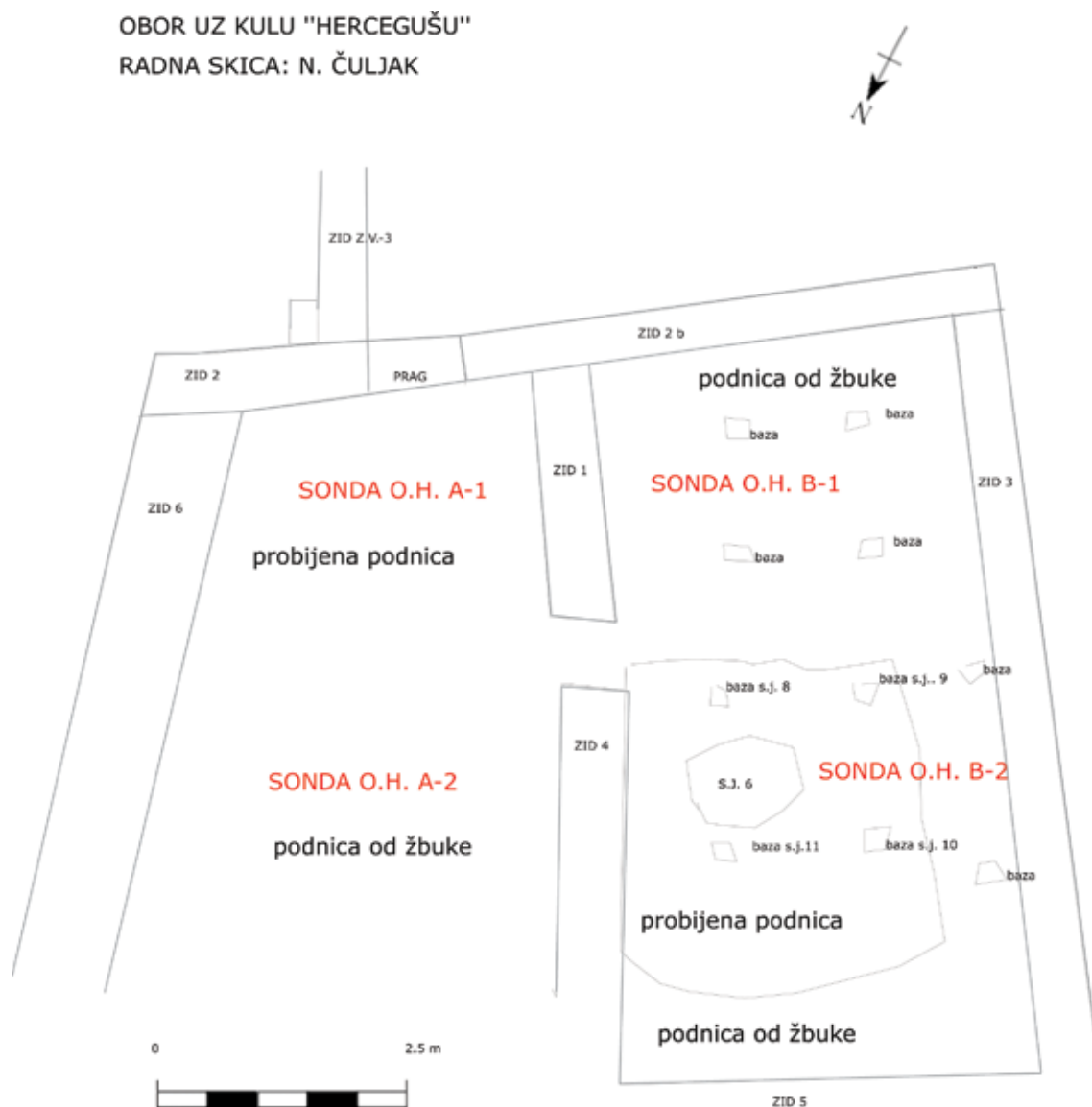
Arheološka istraživanja provedena u središnjem gradskom prostoru uz glavnu kulu "Hercegušu"

Jedan od naglasaka druge arheološke kampanje (2021. godine) bilo je istraživanje središnjeg gradskog prostora uz glavnu kulu, tzv. "Hercegušu". Nažalost, ta je kula definitivno obrušena tijekom naprijed spomenutog velikog potresa 1962. godine, pa je taj dio terena bio nedostupan za bilo kakva arheološka iskopavanja. Inače, cijeli se središnji prostor nalazi u definitivno raspadajućem stanju i slijede mu potpuna konzervacija i restauracija. Radi toga sonde smo mogli postaviti jedino na prednjem dijelu ograđenog prostora uz kulu (sl. 11–12).

Unutar ograđenog prostora koji je po dužini podijeljen zidovima i poprečno prolazom između tih zidova na četiri manje-više pravilne cjeline, otvorili smo četiri sonde (OHA-1, OHA-2, OHB-1 i OHB-2), a na ulazu u ograđeni prostor s vanjske strane

Sl. 11. Ograđeni prostor uz glavnu kulu "Hercegušu" i njegova radna orijentacijska skica (orijentacijske skice izradila: N. Čuljak) / Fig 11 Inner bailey by the main tower "Herceguša" and its plan (orientational sketches by N. Čuljak)

Sl. 12. Ograđeni prostor uz glavnu kulu "Hercegušu" i njegova radna orijentacijska skica (orijentacijske skice izradila: N. Čuljak) / Fig 12. Inner bailey by the main tower "Herceguša" and its plan (orientational sketches by N. Čuljak)

omanju sondu (P-2), samo za potrebe istraživanja ulaza u taj prostor. Kao što je vidi iz priložene skice, ulaz je bio s jugoistočne strane toga prostora, u zidu 2. U zidu su bile vidljive samo njegove naznake, međutim, kao "ulaz" se koristio razvaljeni dio u zidu 3 (OHB-1). Našim istraživanjima potvrđeno je da na podnoj razini (unutar OHB-1) ulaza nikada nije ni bilo, nego je samo riječ o obrušenom zidu koji je izvorno bio lijepo ožbukano s unutarnje strane. U cijelom središnjem prostoru zatekli smo velik pjeskoviti nanos građevinskog šuta s mnoštvom kamenih krovni ploča s odvaljenim kamenjem iz zida, smrvljenom žbukom i sl. Oko 60 cm iznad visine "gornje podnice" u građevinskom šutu bilo je pomiješano niz kulturnih nalaza među kojima je bilo dosta željeznih čavala, domaće keramike, životinjskih kostiju, crijeva i dr. U sve četiri unutarnje sonde utvrdili smo solidno sačuvanu "gornju podnicu" koja korespondira sa suženim ulazom u taj prostor, a kojemu odgovaraju vidljivi utori od vrata. U sondi OHA-1 i OHB-2 podnica je

Sl. 13. Prostor sonde OHB-1 s podnicom i ugrađenim bazama (snimila: E. Vučić) / Fig. 13. The area of the probe OHB-1 with plaster pavement floor and inlaid pillar bases (photo by E. Vučić)

Sl. 14. Istraženi prostor sonde OHB-2 u zoni probijene podnice (snimio: M. Rašić) / Fig. 14. Excavated area of the probe OHB-2 in the part of the plaster pavement floor which was broken in (photo by M. Rašić)

bila probijena (sl. 12), pa smo u tim zonama nastavili istraživanja. Jako dobro očuvana podnica bila je u sondi OHB-1 (sl. 13) gdje su pronađene u podnicu ugrađene kamene baze stupova. Neke od tih baza pronađene su i dislocirane u šutu, a za neke baze iz sonde OHB-2 također smo mogli utvrditi točne pozicije gdje su stajale (sl. 14). Unutar obiju sondi utvrđeno je 11 baza koje su se precizno mogle pozicionirati gdje su stajale.¹⁴

Unutar sonde OHA-1 utvrđeno je i postojanje "donje podnice" kojoj očito korespondira nekoć širi ulaz u taj prostor koji je u određenom vremenu sužen. Razmak između "donje" i "gornje" podnice iznosi 30-ak cm. I "donja podnica" bila je urušena i samo fragmentarno sačuvana. Ispod nje su ujedno i najstariji slojevi pronađeni u tom dijelu. S obzirom na to da smo i na tom mjestu imali potpunu destrukciju "donje podnice", ponovno smo mogli računati na miješanje nekih nalaza iz vremena gradnje "gornje podnice". Preliminarnim pregledom arheološkog materijala nismo mogli utvrditi nijedan siguran nalaz iz vremena nakon osmanskog osvajanja, tako da možemo pretpostaviti da je to i stvarni početak korištenja tog središnjeg dijela grada/utvrde, a koji upućuje na kasni srednji vijek.

Nalazi glazirane keramike upućuju na 15. stoljeće i predosmansko razdoblje, no još uvijek delikatno pitanje datacije cijelog istraženog dijela zahtijeva mnogo detaljnije proučavanje pronađenih arheoloških artefakata, prvenstveno keramičkih, ali i ostalih nalaza iz najstarijih stratigrafskih jedinica u toj zoni.

Želimo istaknuti da su, što se tiče dosadašnjih istraživanja, općenite naznake izostanka veće stambene prisutnosti na Starom gradu Ljubuškom u novom vijeku. Čak i u slučaju višestoljetnog rušenja i odvoženja materijala s toga lokaliteta, svejedno bismo morali imati u fragmentima mnogo više konkretnih nalaza koji upućuju na stambenu komponentu.¹⁵

Arheološka istraživanja provedena u prostoru između glavne kule i velike cisterne (sonda P-3)

Pri planiranju dodatnih sondi u drugim zonama gradskog prostora, odlučili smo otvoriti sondu (sonda P-3) unutar jednog prostora koji je djelovao kompaktno. Zbog položaja između velike cisterne i glavne kule, misao nam je bila da bi mogao rasvijetliti pitanje tog dijela lokaliteta bližeg ulazu u grad. Uskoro se ispostavilo da je to prostorija

14 Veći dio pronađenih lijepo klesanih baza mogli bi biti sekundarno iskorišteni kasnosrednjovjekovni (gotički) neukrašeni kapiteli koji su u primarnoj funkciji možda nosili neku kamenu svodnu konstrukciju. Podizanje drvenih stupova na kamene baze raznih dimenzija u osmanskoj arhitekturi na našim prostorima bila je uobičajena pojava. Primjer za to je npr. Morića han u Sarajevu, izvorno vjerojatno s kraja 16. stoljeća (Redžić 1983: 294).

15 Kao ilustraciju za tu činjenicu možda mogu poslužiti podatci turskog dužnosnika i putopisca Evlije Čelebije koji je boravio u našim krajevima oko sredine 17. stoljeća. On Ljubuški naziva *Lupuška vilayeti* (vilajet Ljubuški) za kojeg kaže da ga je želio posjetiti, ali mu to norinske gazije nisu odobrili rekavši mu "da je neprijatelj jako buntovan", tako da je odustao. Još na nekoliko mjesta Čelebi spominje Ljubuški, jednom u kontekstu svog boravka u Nevesinju koje su napali uskoci (između ostalog je spomenuo da Nevesinje općenito napadaju uskoci iz Ljubuškog i još nekoliko gradova). Izgleda da je upravo Čelebi donio naredbu da se isplati tri tisuće iz dubrovačkog harača za tri tisuće vojnika koji trebaju biti stražari u Ljubuškom i drugim važnim mjestima. Druga prigoda je Čelebijevo boravak u Mostaru, kada im je za vrijeme klanjanja bajram-namaza stigla vijest o buntovnim Ljubušacima te su pošli s vojskom na njih, pri čemu je došlo do "teške borbe u nahijama Ljubuškog" (usp. Čelebi 1967: 192, 193, 268, 271, 412, 448, 449, 462 i 469). Činjenica da je Ljubuški prema riječima samog Čelebija spadao u "buntovne" gradove tog vremena i prostora može nam tako na neki način pomoći pri shvaćanju pitanja daljnjeg stambenog korištenja Starog grada Ljubuškog tijekom 17. stoljeća.

Sl. 15. Pogled na istraženu sondu P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 15. View of the researched probe P-3 (photo by N. Čuljak)

koja je, kako se čini prema arhitekturi i nalazima, bila izgrađena unutar postojećih okolnih struktura tijekom 19. stoljeća (sl. 15).

U njoj smo pronašli mnoštvo nalaza uglavnom iz toga vremena, a od zanimljivijih možemo istaknuti ulomke mača u koricama i malog brončanog topa sačuvanog u dva fragmenta (sl. 28). Sačuvani dio topovske cijevi ukupne je dužine oko 45 cm, s otvorom cijevi unutrašnjeg promjera 6,5 cm i promjerom vanjskog prstena 14,5 cm. Na cijevi se nalaze dva plastična rebra na međusobnom razmaku od 12 cm. Vrijedni spomena su i neki sitni nalazi poput vinskih staklenih boca s udubljenim dnom, ulomak porculanske lule ukrašene prikazom vojnika iz 19. stoljeća (sl. 25),¹⁶ kovanica iz 1859. godine (*Kreuzer*),¹⁷ metalne topovske kugle (sl. 29), puščane čahure s utisnutom godinom 1872. i dr. Svi navedeni nalazi upućuju na vjerojatni vojni karakter istražene prostorije (za smještaj stražarske posade i sl.).

Arheološka istraživanja provedena u prostoru tzv. Velikog obora

Za prostor tzv. velikog gradskog obora (velikog obzida) posve je jasno da su njegovi bedemi među zadnjim graditeljskim intervencijama (u smislu fortificiranja) na prostoru Staroga grada Ljubuškog. Naime, gradnja dvije jake kule koje štite južni gradski prostor bila bi posve suvišna da nisu u trenutku gradnje predstavljale zadnji lanac obrane, što znači da je tek nakon njihove izgradnje (u novom vijeku) gradski prostor proširen i na široki ravni prostor "velikog obora" i dodatno opasan bedemima. S druge strane to je

¹⁶ Zejnilhodžić 2013: 188–190.

¹⁷ Szaivert 1991: 241, br. 472B.

najbliži gradu ravni i široki prostor, pa bi nevjerovatno bilo uopće i pomisliti da nije bio na neki način korišten i tijekom kasnog srednjeg vijeka.

Sondu (sonda VO-1) postavili smo unutar "velikog obora", u blizini središnje kule (sl. 16). Ta je sonda rezultirala nailaskom na zanimljivu strukturu koja predstavlja kombinaciju posve neravne matične stijene i većih naslaga vapnenog morta, jer je to vjerojatno bilo i mjesto gdje se žbuka pripremala za uporabu u gradnji. U gotovo ravno zasječenom dijelu žbuke pronađen je jedan ukop (grob 1), a otprilike u istoj ravnini bila su još dva (grobovi 2 i 3). Riječ je o pokopima dvije mlađe i jedne odrasle osobe u običnim zemljanim rakama, bez grobne arhitekture, u opruženom položaju na leđima. Iznad grobova, točnije iznad središnjeg groba (grob 2), naknadno je poprečno sagrađen manji zid lošije kvalitete čiji smo središnji dio morali razgraditi da bismo mogli istražiti grob 2. S obzirom na to da je pri gradnji toga zida evidentno došlo do poremećaja slojeva, nije bilo moguće jasno utvrditi odnos grobova i keramičkih nalaza koji su zavedeni u dokumentaciji kao dio gornje zapune groba. Iskopi u sondi rezultirali su u cjelini otkrićem većega broja keramičkih ulomaka, ali i drugih nalaza. Većina tih nalaza pripada kasnom srednjem vijeku, no u gornjim slojevima oni su pomiješani s novovjekovnim nalazima.

Sl. 16. Pogled na sondu VO-1 (snimio: M. Rašić) / Fig. 16. View of the probe VO-1 (photo by M. Rašić)

Izbor nalaza pokretne arheološke građe pronađene tijekom arheoloških istraživanja 2020. i 2021. godine

Nakon kratkog opisa istraženih sondi u nastavku rada osvrnut ćemo se na dio pokretnih arheoloških nalaza pronađenih pri njihovu iskopavanju. Kao i na svim drugim kompleksnim naseobinskim lokalitetima, većinu nalaza čine ulomci keramičkih posuda. Zasad najstariji keramički ulomci pripadaju kasnoantičkom (ranobizantskom) horizontu. Riječ je uglavnom o ulomcima tipičnih amfora s više-manje gustim vodoravnim rebrima te drugih posuda, koji se po načinu izrade i ukrašavanja bez ikakve dvojbe mogu pripisati kasnoj antici, odnosno datiraju se u period od 5. do 7. stoljeća (sl. 17–18).¹⁸

Sl. 18. Ulomci kasnoantičke (ranobizantske) keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 18. Fragments of late antique (early Byzantine) pottery (photo by N. Čuljak)

su zastupljeni u svim sondama osim u sondi P-3 koja je recentnijeg nastanka (vjerojatno iz 19. stoljeća). Nešto lošije fakture i rađena s manje preciznosti je crvenkastosmeđa kuhinjska keramika debljih stijenki. U cjelini gledajući, uglavnom su zastupljeni jako mali ulomci keramičkih nalaza, pa je prije detaljnijih analiza koje tek slijede teško govoriti o konkretnim vrstama posuda. Ono što općenito možemo reći za keramički materijal domaće produkcije s ovog

Sl. 17. Ulomci kasnoantičke (ranobizantske) keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 17. Fragments of late antique (early Byzantine) pottery (photo by N. Čuljak)

Tipični keramički materijal pronađen na lokalitetu Stari grad Ljubuški većinom predstavlja kuhinjska keramika domaće produkcije koja je većinom neukrašena ili je ukrašena nizom karakterističnih kosih ureza i uboda (sl. 19) ili plastičnih motiva (sl. 20). To je u prvom redu keramika tamne boje s više tipova oboda. U većoj se mjeri pojavljuju primjerci s koso odrezanim obodima izvijenim prema van. Neki su obodi blago zaobljeni. Navedeni tipovi keramičkih posuda među pronađenom kuhinjskom keramikom djeluju kao najkvalitetniji i najreprezentativniji, a bili

Sl. 19. Ulomci domaće keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 19. Fragments of coarse kitchenware (photo by N. Čuljak)

18 Tomićić 1988: 45; Tomićić 1990: 159; 1994: 80–81; Topić *et. al.* 2019: 182 i T. XVII.

Sl. 20. Ulomak s plastičnim ukrasom (snimila: N. Čuljak) / Fig. 20. Fragment with applied decoration (photo by N. Čuljak)

poklopaca za pečenje (pekâ) koji spadaju u tipične nalaze na srednjovjekovnim gradovima užeg i šireg susjednog prostora.²⁰ Peke se ubrajaju u kuhinjsku keramiku, služile su za pečenje kruha, mesa i druge hrane, a za ovdje ilustrirani ulomak pronađen na Starom gradu Ljubuškom, s kružnim otvorom za zrak oko kojeg su radialno raspoređeni kosi urezi (sl. 21), možemo reći da spada u karakterističnu keramiku koja se pojavljuje od 15. do 17. stoljeća.²¹

Osobito atraktivnu skupinu nalaza s lokaliteta Stari grad Ljubuški čini skupina

Sl. 22. Ulomak plitice – gravirana keramika (snimila: N. Čuljak) / Fig. 22. Fragment of a plate – *ceramica graffita* (photo by N. Čuljak)

lokaliteta (izuzev sonde P-3 i kasnoantičkih slojeva u sondama P-1 i P-4), jest da je riječ o tipičnoj kasnosrednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj keramici koja se pojavljuje na širem okolnom prostoru, kako na području današnje Bosne i Hercegovine, tako i susjednih zemalja.¹⁹

Među nalazima domaće produkcije valja spomenuti više ulomaka keramičkih

Sl. 21. Ulomak poklopca za pečenje – peke (snimila: N. Čuljak) / Fig. 21. Fragment of the special cooking pot “peka” (photo by N. Čuljak)

luksuzne uvozne glazirane stolne keramike. Nažalost, osim jednog većeg ulomka tanjura (arhajska gravirana keramika, 15. st.)²² nije pronađena nijedna manje-više cjelovita posuda, već je riječ o većem broju ulomaka. Zanimljivi su nalazi više ulomaka koje okvirno možemo datirati od sredine 15. do sredine 16. stoljeća, a vjerojatno pripadaju majoličkim vrčevima cvjetne

19 Usp. Gusar, Vujević 2016: 25–32; Tkalčec 2010: 60–74.

20 Keramičke peke (saće) na ovim su prostorima prisutne još od željeznog doba, a u upotrebi su se sačuvala sve do danas. U osmanskom vremenu raširile su se metalne varijante tog tipa kuhinjskog posuđa, i one u današnje vrijeme prevladavaju u uporabi.

21 Bikić 2003: 75–77; Bikić 1994: 80–81.

22 Gusar 2010: 61–106.

gotike s medaljonima obrubljenim ukrasom u obliku ljestvi (*a scaletta*) (sl. 23).²³

Vežano za osmanski period, kao što smo to već uvodno napomenuli, treba još jedanput istaknuti da je zasad inače bogati repertoar tipičnih predmeta vezanih uz to razdoblje izostao i tek je nekolicina sigurnih nalaza ulomaka posuda koji se mogu okarakterizirati kao takvi. Među

Sl. 24. Ulomak osmanske glazirane keramike (snimila: N. Čuljak) / Fig. 24. Fragment of the Ottoman glazed ceramics (photo by N. Čuljak)

prostora jugoistočne Europe i okvirno se datiraju u 16. i 17. stoljeće.²⁴ Postoje indicije, koje je ipak potrebno dodatno provjeriti, da bi osmanskom sloju moglo pripadati još nekoliko ulomaka zdjele od kojih je jedan pronađen u istom sloju s ulomkom vrča, a drugi (vjerojatno od iste posude) u sloju ispod probijene podnice u sondi OHB-2.

Najveći dio ulomaka novovjekovne keramike znatno je mlađeg datuma i velikim dijelom upućuje na 19. stoljeće. Među zanimljivijim nalazima iz toga razdoblja jest npr. već naprijed spomenuti ulomak lule (sl. 25). U kontekstu duhanskih lula ističemo da na lokalitetu Stari grad nije pronađena nijedna manje-više cjelovita lula, ali je pronađeno više fragmenata koji

Sl. 23. Ulomci majoličkih vrčeva – cvjetna gotika (snimila: N. Čuljak) / Fig. 23. Fragments of maiolica jugs – from the Gothic-floral family (photo by N. Čuljak)

njima je ulomak ručke vrča osmanske glazirane keramike (sl. 24) pronađen u pomiješanom površinskom sloju na samom ulazu u ograđeni dio uz glavnu kulu “Hercegušu”. Inače, kao što je poznato, ti zeleno glazirani vrčevi na stopi s izvijenim izlivnikom i sa specifičnom “razlivenom” glazurom karakteristični su za osmanske keramičke cjeline šireg

Sl. 25. Ulomak lule s vojničkim likom (snimila: N. Čuljak) / Fig. 25. Fragment of the pipe with the image of a soldier (photo by N. Čuljak)

²³ Gusar 2010: 127; Gusar, Visković 2012: 237–266.

²⁴ Bikić 2003: 125; Bikić 2017: 209–213; Popović, Simić 2020: 309.

pripadaju različitim tipovima tih inače vrlo čestih nalaza na lokalitetima sličnih obilježja.

Sl. 26. Primjerak potkove za obuću (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 26. Metal shoe heel tap (photo by N. Čuljak)

Od željeznih kovanih nalaza daleko najbrojniji u toj skupini su četverbridni čavli s nepravilnim okruglim ili pravokutnim glavama, pri čemu je zastupljen veći broj iznimno velikih primjeraka. Pronađeno je i mnoštvo različitih kovanih pločica od kojih su neke možda dijelovi pločastog oklopa. Isto tako zastupljeni su i razni trakasti željezni dijelovi koji su mogli imati najrazličitije funkcije, a na većini su vidljive po dužini utisnute rupice, što znači da su imali funkciju ojačanja nekih drvenih konstrukcija (možda vrata, bačava, drvenih vjedrica i sl.). Među kovanim predmetima svakako su zanimljivi nalazi potkova za obuću (sl. 26) koji su zastupljeni s nekoliko tipova usporedivih s klasifikacijom iz literature poznatih primjeraka. Potkove pronađene na Starom gradu Ljubuški okvirno bi se mogle datirati u 14. i 15. stoljeće,²⁵ osim onih tipološki drugačijih, mnogo

kvalitetnije izrade, koje potječu iz sonde P-3 i koje pripadaju 19. stoljeću.²⁶

Indikacija koja možda govori o namjeni prostora jest pronalazak većeg broja potkova unutar prostora P-1 u sondi JO-2. Među nalazima te skupine tek je jedan siguran ulomak koji se može okarakterizirati kao dio konjske potkove.

Od ratničke opreme, osim mogućih dijelova pločastog oklopa pronađen je i ulomak trna ostruge koji je držao zvjezdicu. Pronađeno je i nekoliko strelica s trnom, vrh koplja te jedan vereton s tuljcem za nasad drške (sl. 27).²⁷ Najvrjednije nalaze oružja predstavljaju naprijed opisani ulomci manjeg brončanog topa pronađeni u sondi P-3. Unutar prostorije P-3 pronađeno je i nekoliko teških metalnih topovskih kugli (sl. 29) promjera oko 6,5 cm. Na njima se po sredini vidi prsten, nastao uslijed lijevanja.

Sl. 27. Vereton (snimila: N. Čuljak) / Fig. 27. Arrowtip
(vereton) (photo by N. Čuljak)

25 Petrinec 1996: 26–27; Milošević 1998: 157, 288–290; Gudelj 2000: 185; Zekan 2004: 164–165, 169–170, T. I,1–5; Gjurašin 2005: 169–170, sl. 9–10; Gudelj 2006: 77, 134; Gjurašin 2007: 13, slika dolje; Burić 2010: 276–277; Popović 2012: 213.

26 Možda nije dovoljno poznata činjenica da su potkove za obuću na našim prostorima korištene sve do 50-ih godina 20. stoljeća. Te U-potkove za pete u Hercegovini su se nazivale “nalče”, a postojale su i bodlje (zakovice) za dio ispod nožnih prstiju koje su se nazivale “cveke” (“šunegle”). Vojne cipele s “cvekama” zvale su se “cvekerice” (etnološki podatci dobiveni od gosp. Stojana Čuljka, rođenog 1941. godine).

27 Sijarić 2014: 336 i 411.

Sl. 28 Ulomci topa i topovske kugle iz sonde P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 28 Fragments of cannon and the cannonball from the Probe P-3 (photo by N. Čuljak)

Od brončanih metalnih nalaza zanimljiv je primjerak okova za knjigu ili škrinjicu s lijepim florealno izvedenim završetkom jednog kraka i rupicama za zakovice (sl. 30). Treba spomenuti i nalaz dijela brončane sponse s pozlatom i umetkom od crvenog stakla (sl. 31). Nalazima spona na našim prostorima posvećeno je već više radova, a one se pojavljuju od kasnog srednjeg vijeka pa dalje u novi vijek kada prerastaju u drugačije oblike koji predstavljaju dio narodnih nošnji (u narodu zvane “pafte”).²⁸

Sl. 30. Metalni okov (snimila: N. Čuljak) / Fig. 30. Metal applique (photo by N. Čuljak)

Sl. 29. Ulomci topa i topovske kugle iz sonde P-3 (snimila: N. Čuljak) / Fig. 29. Fragments of cannon and the cannonball from the Probe P-3 (photo by N. Čuljak)

Za naš nalaz zasad nemamo odgovarajuću paralelu.

Na dijelu velikog gradskog obzida (“veliki obor”), u gornjim slojevima u kojima opažamo miješanje novovjekovnog sa starijim materijalom, pronašli smo primjerak metalne sponse ukrašen

²⁸ Takve se sponse pojavljuju već na nekropoli u Grborezima kod Livna. Potječu iz kasnog srednjeg vijeka, oblikovane su u kasnogotičkom stilu, a kasnije postaju (kao “pafte”) dio narodne nošnje sve do 20. stoljeća (Bešlić 1964: T. XXII,1-3 i XXXIX,3); Marić-Baković 2017: 74-91).

florealnim motivima (sl. 32). Za tu smo sponu paralelu (mada ne identičnu) pronašli na kasnosrednjovjekovnom lokalitetu Manastir Resava, danas poznatijem kao Manastir Manasija u Republici Srbiji.²⁹ Ljubuški nalaz oblikovno odgovara onom srpskom, no način ukrašavanja i izvedbe florealnog ukrasa posve je drugačiji. U slučaju ljubuškog nalaza svakako je riječ o novovjekovnom artefaktu pri čemu, s određenom rezervom, ostavljamo mogućnost njegove uže datacije u 16.–17. stoljeće.³⁰

Sl. 32. Nalaz brončane spone ("pafta") s prostora "velikog obora" (snimila: N. Čuljak) / Fig. 32. Bronze clasp "pafta" from the area of the "big outer bailey" (photo by N. Čuljak)

"čāše",³¹ kakvi primjeri su poznati iz literature, a oblikom bi odgovarali današnjoj zdjelici.

Motivu žira odgovarao bi i dio vegetabilnih motiva koji upućuju na lišće drveta hrasta,³² što simbolizira vječnost, jakost vjere,³³ a moglo bi biti u svezi s malim urezanim znakom križa ispod toga motiva. S druge strane, ako motiv promatramo kao neku čašicu kaleža i povežemo ga s dekorativnim motivima 15. stoljeća, paralelu nalazimo u renesansnom slikarstvu toga vremena³⁴ gdje se upravo vidi prikaz takvih narebrenih posuda iz kojih izranjaju vegetabilni motivi, koji kao ukras na stupovima u unutrašnjosti

Sl. 31. Dio brončane spone s pozlatom (snimila: N. Čuljak) / Fig. 31. Part of the gilded bronze clasp (photo by N. Čuljak)

Osim spomenutih nalaza, pronađena je još nekolicina predmeta osobne nošnje. Najzanimljiviji među njima su još jedna spona te bogato ukrašen predmet od tankog srebrnog lima za koji smo, po načinu na koji je nađen spljošten, u prvi mah zaključili da je riječ o narukvici, no kasnije smo uočili da taj predmet na rubovima ima rupice pa je vjerojatnije riječ o ukrasnoj aplici ili eventualno narukvici koja je mogla biti aplicirana na kožnu podlogu. Na njemu se ističe zanimljiv spektar vegetabilnih i florealnih ukrasa koji takoreći izrastaju iz jednog središnjeg uokvirenog kružnog ukrasa koji podsjeća na žir ili čašicu kaleža, odnosno model srednjovjekovne metalne

29 Trajkov (ur.) 2019: 17.

30 Usp. Ivanić 1995: 104.

31 Među rijetkim sačuvanim primjercima tog tipa umjetničkog obrta s prostora srednjovjekovnog Huma je i "čāša" humskog plemića Sanka Miltenovića (14. stoljeće) koja se danas čuva u Metropolitan Museum of Art (New York, SAD). Ona doduše nije izvana narebrena, ali ima drugih primjeraka "čāša" toga tipa koje to jesu. Detaljnije o takvim primjercima vidi u: Wenzel 1985: 5–39.

32 Lijep primjer prikaza motiva hrasta i žira s lišćem hrasta prikazanim kao na našem nalazu imamo u knjizi koju je objavio Peter Guentel (*Ein new kunstlich Modelbuch*). Knjiga potječe iz prve polovice 16. stoljeća, a čuva se u Metropolitan Museum of Art (New York, SAD).

33 Badurina (ur.) 2006: 286.

34 Hartt, Wilkins 2003: 396. Prikaz Rođenja Djevice.

Sl. 33. Srebrna narukvica ili aplika (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 33. Silver bracelet or applique (photo by N. Čuljak)

Sl. 34. Srebrna narukvica ili aplika (snimila: N. Čuljak) /
Fig. 34. Silver bracelet or applique (photo by N. Čuljak)

bogatih renesansnih kuća odaju dojam izobilja i bogatstva. Taj predmet svakako zaslužuje podrobnije studije i zasigurno ćemo u daljnjim istraživanjima za njega pronaći još bližih i konkretnijih paralela.

Među sitnim metalnim uporabnim predmetima osobito se ističu nalazi naprstaka za šivanje (sl. 35) za koje znamo da su redovito pronalazeni na kasnosrednjovjekovnim gradovima, a detaljnije su obrađeni u znanstvenoj i stručnoj literaturi.³⁵ Pronađeno je nekoliko sasvim očuvanih primjeraka.

Numizmatički materijal pronađen u istraživanjima svodi se na svega nekoliko loše sačuvanih kovanica: turska akča,³⁶ mletački novac kovan za Dalmaciju i Albaniju s natpisom *Dalma et Alban* koji okvirno možemo datirati u 17. i 18. stoljeće³⁷ i već spomenuti *Kreuzer*³⁸ iz 19. st.

Većina staklenog materijala otkopana je u prostoriji unutar Sonde P-3 koja je po svemu sudeći u cijelosti izgrađena i korištena u 19. stoljeću. To su fini ulomci izrazito crvenog, prozirnog i maslinasto-zelenog stakla koje je očito pripadalo "običnim" bocama tog vremena. Manjih ulomaka stakla pronašli smo i u svim drugim sondama. Među njima je ulomak posve ravnog stakla zaobljenog ruba za koji se daje naslutiti da pripada

35 Čimin 2008: 208; Hirschler, Madiraca 2011: 233; Jašarević 2017: 165. Spomenuta literatura je samo selektivno navedena.

36 Ilkić, Vukušić 2012: 232.

37 Ilkić, Vukušić 2012: 216–225.

38 Szaivert 1991: 241, br. 472B.

srednjovjekovnom prozorskom staklu, odnosno okulu. Drugi zanimljivi ulomak (sl. 36) je dio stijenke staklene čaše s kapljičastim (bademastim) naljepkom (*Krautstrunk*), koja se okvirno datira u kasni srednji vijek.³⁹ Kao zanimljivost vezanu uz prehrambene navike kasnosrednjovjekovnih stanovnika Starog grada Ljubuškog, uz mnoštvo životinjskih kostiju koje uglavnom pripadaju stoci sitnog zuba (ovcama i kozama) pronađen je i manji broj morskih školjaka, priljepaka i dagnji.⁴⁰ Ta pojava nimalo ne čudi jer su Kosače između ostalog imali posjede na moru, ali je općenito i relativno mala udaljenost Ljubuškog od mora (čak gledajući iz perspektive kasnog srednjeg vijeka), pa su te namirnice lako mogle stići do prostora Starog grada.

Sl. 35. Naprstak za šivanje (snimila: N. Čuljak) / Fig. 35. Thimble for hand sewing (photo by N. Čuljak)

Sl. 36. Ulomak stijenke čaše s kapljičastim naljepkom (*Krautstrunk*) (snimila: N. Čuljak) / Fig. 36. Fragment of a cup decorated with "drop-shaped" applique (*Krautstrunk*) (photo by N. Čuljak)

Zaključak

Zaključno možemo istaknuti da je iskopavanjima provedenim 2020. i 2021. godine "arheološka priča" Starog grada Ljubuškog tek započela te da slijede daljnje studije i analize pronađenog materijala i zidanih struktura. Nadamo se da smo ovim radom uspješni dati preliminarni uvid u provedena istraživanja i pronađenu arheološku građu koju na ovom mjestu prvi put i slikovno predstavljamo, a ujedno donosimo i naša promišljanja o njezinoj interpretaciji. Nastojali smo koliko-toliko sažeto se dotaći svih nalaza, no neke smo zasad morali izostaviti, a to se prvenstveno odnosi na dio reprezentativnijih nalaza u koje između ostalih spadaju i ulomci arhitektonske plastike, jer njihova obrada zahtijeva usporednu analizu s nalazima građe iz kasnosrednjovjekovnih

³⁹ Bikić 2011: 296; Topić 2015: 137-144.

⁴⁰ I na drugim srednjovjekovnim gradovima zabilježeni su nalazi ljuštura morskih školjki. U tom kontekstu vidi: Hirschler, Madiraca 2011: 234.

gradova šireg prostora, što u ovom trenutku nije bilo moguće. Istraživanjima smo došli do čitava niza novih spoznaja o tom hercegovačkom kulturno-povijesnom spomeniku koji je prethodio nastanku današnjega grada Ljubuškog. Najvažnije otkriće jesu zidovi izgrađeni na kamenu živcu (matičnoj stijeni) i ulomci različitih keramičkih posuda koji se mogu datirati u kasnoantičko (ranobizantsko) razdoblje, odnosno 6. i 7. stoljeće. To otkriće potvrdilo nam je postojanje kasnoantičke građevine na lokalitetu Stari grad Ljubuški, a ujedno je ostavilo i mogućnost pretpostavke o postojanju još starijeg objekta na tom prostoru. Time je ujedno utvrđeno da je kasnosrednjovjekovni i novovjekovni grad–utvrda jednim dijelom podignut na mjestu starije utvrde ili kule-osmatračnice. Mogućnost daljnje valorizacije rezultata tih istraživanja i pronađene arheološke građe zasigurno će iznjedriti još niz za znanost novih i korisnih podataka. Iskreno se nadamo da će doći i do nastavka arheoloških istraživanja na ovom lokalitetu, jer ćemo samo tako moći razriješiti brojne nedoumice koje nam ostaju nakon provedenih dviju kampanja. Time bismo se na neki način jedino mogli odužiti osnivačima današnje Hercegovine – plemićkoj obitelji Kosača, kasnosrednjovjekovnim gospodarima ovog grada/utvrde, ali još više žiteljima današnjeg Ljubuškog i našoj Hercegovini.

LITERATURA / LITERATURE

- Aličić 1985 Ahmed Aličić, Prilog izučavanju istorije Ljubuškog i okolice u XV i XVI stoljeću, *100 godina muzeja u Humcu (1884–1984.)*, Ljubuški, 1985., 187–201.
- Badurina (ur.) 2006 Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006.
- Bakula 1970 Petar Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule)*, Mostar, 1970.
- Bešlagić 1964 Šefik Bešlagić, *Grborezi – srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo, 1964.
- Bikić 1994 Vesna Bikić, *Srednjovjekovna keramika Beograda*, Arheološki institut Beograd, Beograd, 1994.
- Bikić 2003 Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd, 2003.
- Bikić 2011 Vesna Bikić, Posuđe iz nekropola kasnog srednjeg veka na području centralnog Balkana, *Starinar LXI*, Beograd, 2011., 285–306.
- Bikić 2017 Vesna Bikić, Ottoman Glazed Pottery Standardisation, The Belgrade Fortress Evidence for Production Trends, *Glazed Pottery in the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th–18th centuries 2*, Kazan–Kishniev, 2017., 207–216.
- Burić 2010 Tonči Burić, Arheološki nalazi dekorativno-funkcionalnih dijelova obuće iz kasnoga srednjeg vijeka u Kaštelima, *AAdr 4/1*, 2010., 271–279.
- Čelebi 1967 Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Čimin 2008 Robert Čimin, Metalni nalazi s utvrde Čanjevo, *Utvrdna Čanjevo: Istraživanja 2003–2007*, Visoko, 2008.
- Ćirković 1964 Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964.
- Filipović, Kurtović 2011 Emir O. Filipović, Esad Kurtović, Četiri bosanska Sokola, *Pregled LII/1*, Sarajevo, 2011., 83–114.
- Gjurašin 2005 Hrvoje Gjurašin, Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa, *ShP*, 3. s., 32, 2005., 163–193.
- Gjurašin 2007 Hrvoje Gjurašin, *Kasnosrednjovjekovna groblja općine Dugopolje (katalog izložbe)*, Split, 2007.
- Gudelj 2000 Ljubomir Gudelj, Podgreda – Dvorine u Studencima kod Imotskog. Prilog arheološkoj karti Zabiokovlja, *ShP*, 3. s., 27, 2000., 183–187.
- Gudelj 2006 Ljubomir Gudelj, *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila*, Split, 2006.
- Gusar 2010 Karla Gusar, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorski rad, Zadar, 2010.

- Gusar, Visković 2012 Karla Gusar, Eduard Visković, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, *Dani Stjepana Gunjače 2. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011, Split, 2012., 237–266.*
- Gusar, Vujević 2016 Karla Gusar, Dario Vujević, *Utvorba u Zemunik Donjem u srednjem i novom vijeku – Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine, Zadar, 2016.*
- Ilkić, Vukušić 2012 Mato Ilkić, Mirko Vukušić, Prilog poznavanju optjecaja novca u srednjem i ranom novom vijeku na području sjeverne Dalmacije, *Dani Stjepana Gunjače 2. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština / Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011, Split, 2012., 197–236.*
- Hirschler, Madiraca 2011 Ivana Hirscher, Vinko Madiraca, Arheološko istraživanje unutrašnjosti prizemlja kule "C" dvora Veliki Tabor 2009. godine, *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda 2, Zagreb, 2011.*
- Ivanić 1995 Branka Ivanić, *Nakit iz zbirke Narodnog muzeja od 15. do početka 19. veka, Beograd, 1995.*
- Kovačević-Kojić 1976 Desanka Kovačević-Kojić, O naselju Drijeva i njegovu položaju, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XXI–XXVII, Sarajevo, 1976., 29–37.*
- Korać 2008 Dijana Korać, *Vjera u Humskoj zemlji, Crkva na kamenu, Mostar, 2008.*
- Hartt, Wilkins 2003 Frederick Hartt, David G. Wilkins, *History of Italian Renaissance Art (5th edition), London, 2003.*
- Kurtović et al. 2018 Esad Kurtović, Lejla Nakaš, Drago Župarić, Ana Lalić, Dženan Dautović, *Codex diplomaticus Regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.*
- Marić-Baković 2017 Marija Marić-Baković, Arheološko-etnološka i povijesno-umjetnička studija o razvitku livanjskih dvodijelnih spona, *Cleuna 2, Livno, 2017., 74–91.*
- Mijatović 1996 Anđelko Mijatović, Srednjovjekovne države, bosansko kraljevstvo i Hercegovina u vremenu i prostoru, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, Mostar, 1996., 112–125.*
- Milošević 1998 Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine, Split, 1998.*
- Petrinec 1996 Maja Petrinec, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Katalog), *ShP, 3. s., 23, 1996., 7–137.*
- Popović 2012 Marko Popović, *Maglički zamak, Arheološki institut Beograd, Beograd, 2012.*
- Popović, Simić 2020 Marko Popović, Gordana Simić, *Utvrđenja srednjovjekovnog grada Novog Brda, Beograd, 2020.*
- Redžić 1983 Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1983.*

- Renner 1900 Henrik Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera* (prijevod), Mitrovica, 1900.
- Sijarić 2014 Mirsad Sijarić, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*, Sarajevo, 2014.
- Sivrić 2009 Marijan Sivrić, Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku, *Hercegovina franciscana*, god. V, br. 5, 2009., 51–80.
- Szaivert 1991 Eva Szaivert, *Münzkatalog Österreich Von Maria Theresia (1740) bis 1990*, Augsburg, 1991.
- Šabanović 1959 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1959.
- Thallóczy 1914 Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig, 1914.
- Tkalčec 2010 Tatjana Tkalčec, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome – deset sezona arheoloških istraživanja*, Zagreb, 2010.
- Tomičić 1988 Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *PIAZ* 5–6, 1988., 29–53.
- Tomičić 1990 Željko Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *VAMZ XXIII*, 1990., 139–162.
- Topić 2015 Nikolina Topić, *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.–19. st.) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*, doktorska disertacija, Zadar, 2015.
- Topić et al. 2019 Nikolina Topić, Željka Bedić, Vlasta Vyroubal, Mario Šlaus, Jadranka Barešić, Andreja Sironić, Mato Ilkić, Andrew M. T. Moore, Nikolina Drašković Vlašić, Inventar nalaza i višefazno groblje uz utvrdu Sokol u Konavlima, *AAdr* 13, 2019., 107–251.
- Trajkov (ur.) 2019 Jasmina Trajkov (ur.), *Darovi prošlosti – Akvizicije zavičajnog muzeja Jagodina 2013–2019*, Jagodina, 2019.
- Vego 1957 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Zejnildžić 2013 Elvin Zejnildžić, Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre, *HArch* 43, 2013., 163–191.
- Zekan 2004 Mate Zekan, Ranonovovjekovno groblje u Sutini – Šolići; *Zbornik o Zagori*, 7 (Neorić i Sutina), Split, 2004., 161–182.
- Wenzel 1985 Marian Wenzel, A Bosnian Kingdom Metalworking Tradition, *Peristil XXVII–XXVIII*, Zagreb, 1985., 5–39.

SUMMARY

Results of the archaeological excavations of the site Old Town of Ljubuški in western Herzegovina

In this paper we present the results of our archaeological excavations in the Old Town of Ljubuški. Old Town of Ljubuški is located on the hill of Buturovica, above the present town of Ljubuški located in western Herzegovina. The oldest mention of this town in historical records dates from 1435 and it pertains to the friars of the nearby Franciscan monastery which stood next to the church of Saint Catherine. The old Town of Ljubuški was a part of the feudal fiefdoms of the medieval noble family of Hranić-Kosača but it is best known for its ties to the Grand duke of Bosnian kingdom and the lord of the Hum, *herzog* Stjepan Vukčić Kosača (15th century). He was one of the most renowned feudal lords of this geographical area, especially due to his almost unchallenged and independent rule over the wider area of what is today the region of Herzegovina which also gets its name from his title of *herzog*. The archeological explorations at this locality were conducted during two exploratory phases; the first one was conducted in June of 2020, the second one in March of 2021. The significance of these explorations lies in the fact that they were the first archeological explorations conducted on this very important historical monument. This particular archeological site was on the list of monuments which were considered to be endangered. The entire area of the town's central tower was collapsed and most of the other walls were also structurally compromised and on the brink of collapse. So as a part of two larger EU projects of international co-operation, namely *FORT-NET* and *Heritage REVIVED* whose main goals were to conserve and restore the most structurally compromised battlements in the southern as well as the central area of the site, we have managed to conduct archeological excavations in the aforementioned areas. In those two phases, our exploration has covered a fairly large amount of said area which resulted in numerous new revelations concerning that particular site, the most interesting of which was the fact that the central area next to the main tower of the town does not have an older phase of construction but was constructed and used during the late medieval period. It seems that this locality saw the 'golden age' in the later part of medieval era and was subsequently used sporadically as a military outpost by the Ottomans. Among the findings there are many fragments of crude kitchen ceramic pottery, as well as some very nice fragments of glazed ceramics dating from the 15th century AD. The most important discovery was found within the southern part of the town area where the researchers found two walls from an older time period (early Byzantine, 6th century AD) with matching ceramics. These were found under the existing medieval structure. These findings have shed an entirely new light on our interpretation on how and for which purpose this site was used in its very beginning. We can now safely deduce that on this very location there had been a fortification from late Antiquity, whose remnants were later used to construct the medieval structure of Old Town in Ljubuški.

Translated by Emil Čuljak